

Г. М. Свіденськакандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»**О. Геня**магістрант спеціальності «Педагогіка вищої школи»
факультету гуманітарної та економічної освіти
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-РЕФЛЕКСИВНОГО КОМПОНЕНТА САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

У статті наведено результати теоретичного узагальнення та експериментального дослідження проблеми розвитку ціннісно-рефлексивного компонента самосвідомості підлітка в перехідний період. Визначено, що самосвідомість особистості в період підліткової кризи є полідетермінованим процесом, у розвитку якого необхідно виділяти декілька структурних компонентів і рівнів розвитку. Виділено ціннісно-рефлексивний компонент (самооцінка, самоповага), для якого є характерними дисгармонійність і несталість феноменології самосвідомості. Показано, що метою досягнення адекватної самооцінки в підлітків є усвідомлення цінності та унікальності власного буття. Підлітки прагнуть, з одного боку, спілкування, контактів, а з іншого – зберегти власну автономність, що виявляється у внутрішніх протиріччях їхніх суджень, потребі роздумів на самоті. Доведено необхідність вивчення ціннісно-рефлексивного компонента самосвідомості не лише як її складника, а й як психологічного механізму її розвитку. Завдяки діям такого механізму підлітки здатні розвивати дії самоаналізу, що сприяло поновленню новими знаннями «Я-образу» і «Я-концепції», а також самоприйняттю себе як суб'єкта власної життєдіяльності. Проаналізовано зміни в показниках розвитку ціннісно-рефлексивного компонента самосвідомості підлітків у перехідний період. В емоційній сфері перехід на новий рівень виявився в переростанні окремих самооцінок, окремих якостей особистості в загальне, цілісне ставлення до себе. Розвиток регулятивної сторони самосвідомості йде в напрямі більшої диференційованості своїх здібностей, можливостей, виникнення вмій відокремлювати успіх або неуспіх у конкретній діяльності залежно від загального уявлення про себе. Зроблено висновок про те, що завдяки формуванню особистісної активності підлітка відбувається трансформація ціннісно-змістової сфери. Система ціннісних орієнтацій активізує механізми прогнозування «Я» в контексті майбутнього, починають функціонувати рефлексивно-оцінна система і глобальне самоставлення, які інтенсивно формуються саме в цей період.

Ключові слова: самосвідомість, підлітки, Я-образ, Я-концепція, самоприйняття, самооцінка, самоставлення, рефлексивність, регулятивна сторона самосвідомості.

Постановка проблеми. Складне становище в якому опинилася сьогодні загальноосвітня школа є результатом впливу комплексу економічних, політичних соціальних і культурних чинників. Складники системи шкільної підготовки (суб'єкт-об'єктне спілкування педагогів і школярів, нівелювання здібностей учнів тощо) істотно обмежують розвиток самосвідомості учнів. Тоді як підлітковий вік є сенситивним для становлення стійких «утворюючих» самосвідомості (Я-образу, Я-концепції, рефлексії). Через це основним завданням психології формування особистості в підлітковому віці та юності стає психолого-методичне забезпечення розвитку самосвідомості.

У комплексі проблем розвитку активності особистості суттєва роль належить проблемам самосвідомості та саморегуляції поведінки. Вивчення

самосвідомості в перехідний період від підліткового до юнацького віку має важливе практичне значення, оскільки тільки з врахуванням психологічних знань щодо її природи та змісту можна на науковій основі організувати виховання школярів в навчальних закладах та сім'ї.

Самосвідомість як будь-яке психологічне утворення, представляє собою нерозривну єдність трьох сторін – когнітивної (самопізнання), емоційної (ставлення до себе) і регуляторної. Поведінка людини завжди так чи інакше співвідноситься з її уявленнями про саму себе (образ Я) і про те, якою вона повинна чи хотіла б бути. Вивчення властивостей самосвідомості, адекватності самооцінок, структури і функцій «образу Я» представляє не тільки теоретичний, але і практичний інтерес в зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняній психологічній літературі в останні роки суттєво зріс інтерес до цієї проблеми. Було опубліковано ряд фундаментальних праць І.С. Кона, В.В. Століна, П.Р. Чамати, Л.І. Божович, І.І. Чеснокової, М.Й. Боришевського, М.І. Лисіної, І.Д. Бежа та ін., в яких аналізувалися загальні закономірності розвитку самосвідомості, її структура, роль різних її компонентів (насамперед, самооцінки) у формуванні особистості тощо [1; 2].

Підлітковий вік надзвичайно важливий для становлення особистості дорослої людини і суттєво впливає, за визначенням О.М. Леонтьєва (1977), на «весь хід подальшого психічного розвитку». Однак навіть старші підлітки ще далеко не в повній мірі здатні ефективно вирішувати типові проблеми свого віку. Даний період онтогенезу, що лежить на межі дитинства і дорослості, пов'язаний з кризою підліткового віку, як найсерйознішим і глибокою кризою віково-психологічного розвитку (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Д. Б. Ельконін та ін.).

Успішність подолання даної онтогенетичної кризи багато в чому залежить від розвитку у підлітка здатності до рефлексії як усвідомлення підстав власної діяльності і особистості (Е. Юдін, А.П. Огурцов, І.С. Кон, В.В. Столін, В.І. Слободчиков та ін.). Власне, ця здатність і мається на увазі А.Н. Леонтьєвим (1977) в його уявленні про «друге» і остаточне народження особистості, що визначається появою здатності до усвідомлення та активному переструктуруванні підлітком системи своїх основних життєвих мотивів і смислів, що сприяє становленню самосвідомості дорослої людини. Тим самим особливою актуальністю представляє розробка методів цілеспрямованого розвитку у підлітків рефлексивних здібностей як засобів формування їх самосвідомості і успішного переходу від дитинства до дорослості. Тому останнім часом особливу увагу педагогів і психологів зосереджується на пошуку умов, що сприяють успішному становленню особистості в старшому підлітковому віці [1; 7].

О.А. Краєва [4, с. 382–392] розглядає рефлексію в якості механізму самосвідомості, на основі якого відбувається осмислення і переосмислення внутрішньої «Я-концепції» та ідентичності підлітків на етапі подолання ними кризи ідентичності. Вона підкреслює, що всі важливі процеси в підлітковому віці – самопізнання, саморегулювання, самовиховання – неможливі без участі рефлексії як механізму самосвідомості, котрий забезпечує об'єктивацію внутрішнього світу індивіда.

Т.В. Комар [3] у своїй дисертації доходить висновку, що рівень розвитку особистісної рефлексії підлітків впливає на їхнє соціальне становлення. Підлітковий вік вирізняється загальною фрустраційною забарвленістю, що й зумовлює тенден-

цію до рефлексії на етапі подолання кризи ідентичності.

Мета статті. Головною метою нашої роботи є визначення особливостей ціннісно-рефлексивної сфери старших підлітків.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив узагальнити підходи до вивчення особливостей самосвідомості у процесі перехідного періоду від підліткового до юнацького віку, уточнити зміст даного поняття, описати його структурні компоненти, пов'язані з феноменом самосвідомості, а також виявити змістовні компоненти «Я-концепції».

По-перше, самосвідомість – це усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань та думок. Становлення самосвідомості відбувається у підлітковому віці, коли простежується тенденція до особистісного зростання, коли людина відкриває себе й докладає зусиль щодо становлення своєї індивідуальності.

По-друге, вивчаючи психологічні механізми функціонування свідомості, ми виходили з того, що свідомість підлітка вирізняється суттєвими, яскраво вираженими змінами. Вона в підлітковому віці є черговою й украй важливою зміною в розвитку особистості та стає потенційним резервом її подальшого розвитку.

Ми використовуємо поняття «самосвідомість» як родове, що включає як процесуальні, так і структурні характеристики. Терміни «рефлексія», «самопізнання», «уявлення про себе» відображають когнітивну сторону самосвідомості; «ставлення до себе» та «самооцінка» – емоційну сторону. «Образ Я» і «концепція Я» розглядається нами як структурні утворення самосвідомості, як «кінцевий продукт» нерозривної діяльності трьох її сторін.

У дослідженні ми спиралися на положення Б.Г. Анан'єва про подвійну інтеграцію психічних процесів «знизу» (сходження по рівнях когнітивних психічних структур від елементарного відчуття до понятійного мислення, у рамках і на основі яких виникає і функціонує самосвідомість) і «зверху» (вплив синтетичних особистісних властивостей, структури рефлексивного «Я» на нижчі рівні свідомості, перцептивні процеси та ін.).

У загальній структурі особистості самосвідомість постає як складна, інтегративна властивість її психічної діяльності, центральне її утворення. Самосвідомість певним чином фіксує результат психічного розвитку особистості на конкретному етапі, а також, виступаючи як регулятор поведінки, має властивість впливати на подальший розвиток особистості.

Слід також відзначити, що суб'єктивне начало самосвідомості розглядається в зв'язку

з загальним інтелектуальним рівнем особистості, її включенням в творчу діяльність і культурним рівнем індивідуального розвитку. На думку О. Старовойтенко [2, с. 117–135], здібності особистості до рефлексії можуть розвинути лише за наявності базового інтелектуального рівня, який передбачає інтерес до самопізнання, здібність до аналізу і узагальнення, поясненню життєвих явищ і подій, захопленість самопізнанням як творчим процесом відкриття нового в собі.

За допомогою набору методик (експрес-діагностики самосвідомості О. Старовойтенко [2, с. 117–135], проєктивного малюнка «Автопортрет», методика самооцінки Дембо-Рубінштейн, «Особистісний диференціал» (ОД)) ми зробили спробу визначити особливості розвитку ціннісно-рефлексивного компонента самосвідомості підлітків.

За результатами проведеного дослідження за методикою «Автопортрет» було виділено чотири типи сформованості «Я-концепції». Запропонована методика передбачала виявлення рівня форм образного самоузагальнення. Кількісні показники цього дослідження подані нижче в таблиці (табл. 1).

За результатами даної методики, використовуючи типологічний метод, нами було відокремлено різні типи сформованості «Я-концепції» та її складників. Ці типи значно відрізнялися якістю самоузагальнень, що й стало показником рівня розвитку «Я-концепції».

Аналіз літературних джерел, бесіди з учителями та іншими дорослими свідчать, що сьогодні найбільше занепокоєння викликає проблема самооцінки в підлітків. Завдяки самооцінці підліток характеризується здатністю ставити перед собою складні й достатньо віддалені цілі та докладати вольові зусилля для їхнього досягнення.

Самооцінка, як відомо, виконує регулятивну й захисну функцію, впливає на поведінку та розвиток особистості. У зв'язку з цим ми й звернулися до вивчення самооцінки у цій період. У дослідженні нами було використано модифікацію методики Дембо-Рубінштейна (мод. А. Прихожан). Використовувалися 7 шкал: здоров'я (пробна шкала); розум і здібності; характер; авторитет в

однолітків; умілі руки; зовнішність; упевненість у собі.

Кількісна та якісна обробка велася за такими показниками: очікуваний рівень; власна самооцінка; розбіжність між очікуваним і бажаним рівнями та самооцінкою; висота й стійкість самооцінки.

Кількісні показники рівнів самооцінки підлітків представлені нижче в таблиці 2.

При аналізі типу «Несформована, розмита «Я-концепція» найнижчою виявилася самооцінка за такими показниками, як «упевненість у собі», «зовнішність» та «авторитет серед однолітків», що збігається з результатами за методикою експрес-діагностики самосвідомості О. Старовойтенко. Діти з низькою самооцінкою ставлять перед собою більш низьку мету, ніж ту, якої можуть досягти, перебільшують значення невдач. Їм властиві такі риси, як нерішучість, побоювання, уразливість, причепливість, надзвичайне сумління, конфліктність.

Нестійка, лабільна (занижена або завищена) самооцінка підтвердилася при застосуванні методики Дембо-Рубінштейна. Це виявилось, перш за все, у визнанні своєї звичайності, ординарності, «норми».

Аналіз рівня нестійкої, лабільної (заниженої або завищеної) самооцінки показав, що підлітки відчують свою звичайність, ординарність. Причому, як підкреслюють одержані дані, підліток із заниженою самооцінкою легше піддається впливу інших людей і має більше шансів перейти до адекватної самооцінки, ніж підліток із завищеною самооцінкою. Рівень домагань прагне до повноти та чіткості.

Як показало дослідження, підлітки з адекватною самооцінкою своїх здібностей і можливостей мають відповідний адекватний рівень домагань, тверезе ставлення до успіхів та невдач.

Таким чином, аналіз рівня домагань підлітків з «несформованою, розмитою «Я-концепцією» показав, що він є досить нестійким. Розходження між рівнями самооцінки та домагань підлітків цієї групи майже співпадають та коливаються в інтервалі від 5 до 30 мм. На наш погляд, це зумовлено розмитістю уявлень про «Я-ідеал» у підлітків цього

Таблиця 1

Типи сформованості «Я-концепції»

№	Типи сформованості «Я-концепції»	Кількісні показники			
		Експериментальна група		Контрольна група	
		Кількість	%	Кількість	%
1	«Несформована, розмита «Я-концепція»	46	37,1	22	37,3
2	«Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»	33	26,6	17	28,8
3	«Я-концепція», яка розвивається, тяжіє до повноти, чіткості»	26	21,0	12	20,3
4	«Чітка, добре наповнена «Я-концепція»	19	15,3	8	13,6
	Всього	124	100%	59	100%

Примітка: N – кількісні показники; % – відсоткові показники

типу, бідністю змістовного наповнення «Я-образу» та несформованістю рефлексивних навичок.

За результатами методики експрес-діагностики самосвідомості представники типу «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція» продемонстрували дуже нестійку самооцінку, що також підтвердилося результатами застосування методики Дембо-Рубінштейна. Це виявилось, перш за все, у визнанні своєї звичайності, схожості на інших людей, подібності: «Я такий, як усі»; «Я схожа на інших дівчат мого віку».

Результати методики Дембо-Рубінштейна показали, що підлітки цього типу мають лабільну самооцінку, яка розрізняється за різними шкалами. Слід підкреслити, що ці кількісні показники відтворюють результати не кожної особистості, а середні по різних категоріях самооцінки.

Цікавим, на нашу думку, є той факт, що підлітки даного типу оцінюючи, дають різну оцінку показникам своєї особистості. Наприклад, високо оцінюючи свою зовнішність, упевненість у собі та авторитет серед підлітків, 34 % підлітків дають занижену оцінку своєму здоров'ю, розумовим здібностям, успіхам у діяльності та характеру. Разом з тим, 15 % підлітків цього типу дають високу оцінку власному здоров'ю, характеру та розумовим здібностям, інші показники отримують низьку оцінку. 19 % низько оцінюють свою зовнішність та впевненість у собі, а іншим показникам дають високу оцінку. 32 % підлітків високо оцінюють свій характер, інші показники оцінюють низько.

Рівень домагань у підлітків цього типу є схожим на досліджуваних типу «Несформована, розмита «Я-концепція».

Установлено, що розходження між рівнем самооцінки та рівнем домагань коливається в межах від 7 до 25 мм, що свідчить про нестійку самооцінку, несформовану «Я-концепцію» та нерозвинуту рефлексивність.

Аналізу типу «Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості». Результати показали досить нестабільну, лабільну самооцінку. Під час застосування методики О. Старовойтенко та Дембо-

Рубінштейна підлітки продемонстрували схильність розцінювати себе як «нормальних», «тотожних іншим», але, порівняно з підлітками, яких віднесено до попереднього типу, вони продемонстрували за деякими показниками нормальну, середню, адекватну самооцінку, а за іншими – занижену.

Виявлено, що в підлітків як попереднього, так і даного типу самооцінка має нестабільний, лабільний характер. Тобто деякі параметри «Я» отримують більш-менш адекватну оцінку, а інші – занижену.

Що стосується розбіжностей між рівнем домагань та рівнем самооцінки, то вони також дуже індивідуальні. Однак розбіжності між рівнем адекватної самооцінки та рівнем домагань невеликі, у межах 2–5 мм. Показники, що отримали низьку оцінку, мають розбіжності за рівнем домагань у межах 10–15 мм, що свідчить про нестійку самооцінку та невпевненість у власних можливостях.

Розглянемо наступний тип – «Чітка, добре наповнена «Я-концепція». Підлітки цього типу показали високий життєвий статус власного «Я», упевнену, позитивну самооцінку майже за всіма показниками. Особливо яскраво це виявилось при описі свого ідеалу. Так, найбільш популярними висловлюваннями були твердження типу: «Я впевнений/впевнена, що досягну цього».

Результати методики Дембо-Рубінштейна підтверджують дані, отримані за методикою О. Старовойтенко. Самооцінка досліджуваних цього типу (85 %) за всіма показниками мала адекватний характер, тобто потрапляла в «середню зону». Але в деяких підлітків (15% від загальної кількості представників даного типу) простежувалися тенденції до завищення самооцінки, особливо за параметрами: «авторитет серед однолітків» та «успіх у діяльності».

Зупинимось на характеристиці наступного складника «Я-концепції» за допомогою методики «Особистісний диференціал» (ОД).

Метою цього дослідження було шкалування підлітками поняття «Я». Дані були представлені факторними показниками: О – оцінка «Я-образу»,

Таблиця 2

Зведена таблиця інтервалів та рівнів самооцінки за різними методиками

Самооцінка за методикою багатоаспектної експрес-діагностики самосвідомості	Інтервал у балах	Самооцінка за методикою Дембо-Рубінштейна	Інтервал у мм	Тип сформованості «Я-концепції»
Визнання високого життєвого статусу «Я»	17–24	Адекватна	45–74	«Чітка, добре наповнена «Я-концепція»
Визнання своєї звичайності, ординарності, «норми»	9–16	Нестійка, лабільна. Адекватна та занижена	45–74 та менше 45	«Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості»
Визнання своєї звичайності, ординарності, «норми»	9–16	Нестійка, лабільна. Занижена та завищена	Менше 45 та 75–100	«Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»
Підкреслення своєї незначущості	0–8	Занижена	Менше 45	«Несформована, розмита «Я-концепція»

С – сила «Я-образу», А – активність «Я-образу». За прийнятими формулами було розраховано середні величини, відстань між поняттями. Кількісні результати цієї методики представлено нижче (табл. 3).

Отже, отримані результати свідчать, що підлітки різних типів відрізняються один від одного. Розглянемо результати кожного типу.

Так, підлітки, які увійшли до типу «Несформована, розмита» «Я-концепція», продемонстрували низький рівень самоповаги, недостатній рівень самоприйняття, незадоволеність собою, своїм «Я», що співпадає з показниками, які ми отримали при використанні інших методик.

Показник сили в цих підлітків виявився також низький, що є свідченням відсутності впевненості в собі та своїх можливостях, залежності від оцінок оточуючих, нездатності дотримуватися стійкої лінії поведінки.

На наш погляд, низький показник активності цих підлітків детермінується схильністю до пасивної життєвої позиції, замкнутістю й водночас роздратованістю, розгубленістю щодо свого «Я».

Підлітки, які увійшли до типів «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція» та «Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості», показали майже однакові результати. Однак ці досліджувані відрізняються один від одного за кількістю середнього та низького рівнів оцінки, сили та активності.

Порівнюючи дані двох типів можна стверджувати, що більша частина досліджуваних типу «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція» має низький рівень за показником «О». Водночас показники «С» та «А» мають вищий середній бал (відповідно 25 та 30). Підлітки, віднесені до типу «Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості», мають такі ж бали, як і досліджувані попереднього типу. А саме, показник «О» має низький невизначений бал 16, а показники «С» та «А» мають відповідно середні бали 28 та 32. Отже, ми бачимо, що «сила» та «активність» у підлітків з такими типами «Я-концепції» мають потенціал до розвитку «Чіткої, добре наповненої «Я-концепції».

Основними характеристиками підлітків цих двох типів можна назвати невизначеність, неоднозначність в оцінці себе, амбівалентність у проявах активності-пасивності та впевненості-невпевненості в собі, своїх силах, можливостях.

Тип «Чітка, добре наповнена «Я-концепція». Як показують отримані дані, підлітки цього типу продемонстрували високий рівень усіх показників. Це свідчить про те, що школярі позитивно сприймають себе як особистість, певною мірою задоволені собою, упевнені, незалежні, мають добре розвинутий самоконтроль; вони активні, комунікативні, відкриті тощо. Такі результати збігаються з показниками представників цього типу, що були отримані за іншими методиками.

Розвиваюча робота у вигляді спеціального тренінгу з підлітками експериментальної групи була спрямована на формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до себе, що сприяло підвищенню рівня самооцінки (5,46-51). Результати повторного дослідження за методикою Дембо-Рубінштейн підтвердили позитивні зрушення в самооцінці підлітків експериментальної групи. Так, питома вага представників типу «Несформована, розмита «Я-концепція», які до тренінгу характеризувалися заниженим рівнем самооцінки за шкалами здоров'я, розумові здібності, характер, авторитет серед однолітків, успіх у діяльності, зовнішність, впевненість у собі, після тренінгу значно зменшилась (рис. 1).

Підлітки з експериментальної групи, які входили до типу «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція», до тренінгу характеризувалися досить лабільною самооцінкою за різними шкалами. Після проведеного розвиваючого тренінгу рівень самооцінки в них змінився на більш адекватний, тоді як до проведення тренінгу таке явище не простежувалося. Цікавим є той факт, що серед досліджуваних контрольної групи під час другого обстеження було виявлено певну кількість підлітків з адекватною самооцінкою, але, на наш погляд, це результат закономірного вікового розвитку рефлексії та самооцінки.

Таблиця 3

Середні показники факторів оцінки, сили та активності підлітків, у балах

	О*	С*	А*	Рівень
«Несформована, розмита «Я-концепція»	14	12	15	Низький (1 – 16 балів)
«Фрагментарна, одностороння «Я-концепція»	15	25	30	Невизначений: низький (1 – 16 балів) та середній (17–32 бали)
«Я-концепція», яка розвивається, прагне до повноти, чіткості»	16	28	32	Невизначений: низький (1 – 16 балів) та середній (17–32 бали)
«Чітка, добре наповнена «Я-концепція»	38	40	35	Високий (33 – 49 балів)

Примітка: О* – оцінка, С* – сила, А* – активність

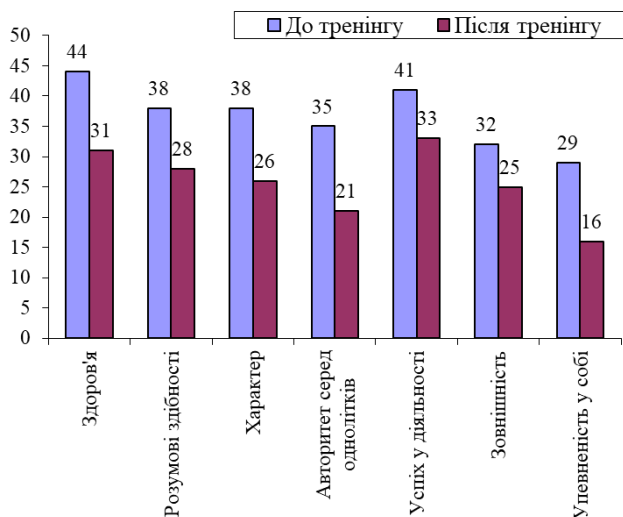

Рис. 1. Гістограма самооцінки підлітків експериментальної групи, які увійшли до типу «Несформована, розмита «Я-концепція» та мали занижену самооцінку, у мм

Поряд із цим в експериментальній групі значно зменшилася кількість тих представників типу «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція», які мали занижену або завищену самооцінку, на відміну від тих підлітків, які входили до контрольної групи, де зміни були меншими.

Зрівнявся також і рівень домагань підлітків експериментальної групи. Вони стали більш упевнено оцінювати себе, свій ідеал. Статистично, розбіжність між рівнем домагань та самооцінкою цих школярів становить 5–8 мм, на відміну від відповідних показників до тренінгу, які становили 7–25 мм.

Серед підлітків типу «Я-концепція», яка розвивається, тяжіє до повноти, чіткості», що брали участь у тренінгу, також значно збільшилася питома вага тих, хто мав адекватну самооцінку, та зменшилася – тих, хто мав занижену.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що самооцінка підлітків експериментальної групи, які пройшли тренінг, стала більш стійкою, менш лабільною за різними шкалами, особливо серед тих, хто мав занижену самооцінку. Рівень домагань підлітків з заниженою самооцінкою, які входили до експериментальної групи та пройшли тренінг, став більш близьким до адекватної само-

оцінки (за нашими розрахунками, розбіжності між ними зменшилися з 10–15 мм до 3–5 мм).

За результатами повторного тестування учнів, корекційно-розвиваюча робота привела до того, що в підлітків, які входили до експериментальної групи, значно покращилися показники оцінки, сили та активності «образу Я» (табл. 4).

Відбулися певні зміни в показниках підлітків різних типів «Я-концепції». Так, 10% представників типу «Несформована, розмита «Я-концепція» змінили низький рівень оцінки, сили та активності «образу Я» на середній. Разом з тим, стало менше підлітків, які мають невизначену, амбівалентну самооцінку, а також характеризуються протиріччями впевненості в собі та активності, серед представників типів «Фрагментарна, одностороння «Я-концепція» та «Я-концепція», яка розвивається, тяжіє до повноти, чіткості». Тобто вони перейшли на середній рівень, відповідно – 12 та 16%. 7% підлітків типу «Я-концепція», яка розвивається, тяжіє до повноти, чіткості», що мали середній рівень оцінки, сили та активності «Я-образу», перейшли на високий рівень розвитку цих показників. Існують значущі розбіжності між представниками експериментальної та контрольної груп.

Досліджуваних типу «Чітка, добре наповнена «Я-концепція» за результатами другого опитування стало більше: у представників експериментальної групи – на 13%, а в контрольній групі – на 5%.

Висновки. Отже, ми можемо стверджувати, що корекційно-розвиваюча тренінгова робота, яка проводилася за спеціально розробленою програмою, що включала різноманітні форми та методи роботи, дала позитивні результати. В емоційній сфері перехід на новий рівень виявився в переростанні окремих самооцінок, окремих якостей особистості в загальне, цілісне ставлення до себе. Розвиток регулятивної сторони самосвідомості йде в напрямі більшої диференційованості своїх здібностей, можливостей, виникнення вмінь відокремлювати успіх або неуспіх у конкретній діяльності в залежності від загального уявлення про себе.

Очевидним є й розвиток самосвідомості та її складників, який може здійснюватися за допомогою спеціально підібраних тренінгових технік і вправ. Отримані результати проведеної роботи дозволяють

Таблиця 4

Показники факторів оцінки, сили та активності «образу Я», у %

Рівні	Оцінка «образу Я»				Сила «образу Я»				Активність «образу Я»			
	«ЕГ»		«КГ»		«ЕГ»		«КГ»		«ЕГ»		«КГ»	
	До	П	1	2	До	П	1	2	До	П	1	2
Низький рівень	56	40	54	49	59	48	62	56	49	39	51	48
Середній рівень	28	37	32	35	30	36	26	28	34	38	36	39
Високий рівень	16	23	14	16	11	16	12	16	17	23	13	13

Примітка: «ЕГ» – експериментальна група, «До» – результати обстеження до тренінгу; «П» – результати обстеження після тренінгу; «КГ» – контрольна група; «1» – перше обстеження; «2» – друге обстеження

констатувати, що підлітковий період є сенситивним до цілеспрямованої, організованої стимуляції внутрішніх ресурсів самотворення особистості.

Література:

1. Общая психодиагностика / А.А. Бодалев, В.В. Столин, В.С. Аванесов. Санкт-Петербург : Изд-во «Речь», 2000. 440 с.
2. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія. Суми : Вид. будинок «Еллада», 2012. 608 с.
3. Комар Т.В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07; Інст психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ, 2003. 18 с.
4. Краєва О.А. Становлення рефлексивної свідомості на етапі подолання підлітком кризи ідентичності. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 11. С. 382–392.
5. Свіденська Г.М. Психологічні напрями корекційної програми розвитку самосвідомості в період підліткової кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. Вип. 2. Т. 2. Херсон : ХДУ, 2015. С. 46–51.
6. Старовойтенко Е.Б. Генез Я в отношении к Другому. *Психологические исследования личности: история, современное состояние, перспективы*. Москва : Когито-центр, 2016. С. 117–135.
7. Столяренко О.Б. Психологія особистості. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Svidenska H. M., Hen O. Peculiarities of development of the value-reflexive component of the adolescent's self-awareness in the transition period

The article presents the results of theoretical generalization and experimental study of the problem of the development of the value-reflexive component of the adolescent's self-awareness in the transition period. It is determined that the individual's self-awareness during the adolescent crisis is a polydetermined process, in the development of which it is necessary to distinguish several structural components and levels of development. The value-reflexive component (self-esteem, self-respect) is distinguished, which is characterized by disharmony and instability of the phenomenology of self-awareness. It is shown that the goal of achieving adequate self-esteem in adolescents is to realize the value and uniqueness of their own being. Adolescents seek, on the one hand, communication, contacts, and, on the other, to preserve their own autonomy, which is manifested in the internal contradictions of their judgments, the need for reflections in solitude. The necessity of studying the value-reflexive component of self-awareness not only as its component but also as a psychological mechanism of its development is proved. Thanks to the acts of this mechanism, adolescents are able to develop self-analysis, which promotes the renewal with new knowledge of "Self-image" and "Self-concept", as well as self-acceptance as subjects of their own life. The changes in indicators of the development of the value-reflective component of adolescents' self-awareness during the transition period are analyzed. In the emotional sphere, the transition to a new level has been manifested in the growth of the individual's self-esteem, qualities of into a general, holistic attitude towards himself/herself. The development of the regulatory side of self-awareness goes in the direction of greater differentiation of one's abilities, opportunities, the emergence of skills to separate success or failure in a specific activity depending on the general idea of oneself. It is concluded that due to the formation of the teenager's personal activity, the transformation of the value-content sphere takes place. The system of value orientations activates the mechanisms of forecasting "Self" in the context of the future, and the reflexive-evaluation system and global self-formation, which are intensively formed during this period, start functioning.

Key words: self-awareness, adolescents, Self-image, Self-concept, self-acceptance, self-esteem, self-attitude, reflexivity, regulatory side of self-awareness.